

**Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет**

Ю.І.Чирва

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ:
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК**

**Кривий Ріг
2004 р.**

Укладач: кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
Криворізького педагогічного університету.

Рецензенти:

Москаленко Василь Григорович – кандидат історичних наук, доцент

Романець Наталія Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент

Затверджено на засіданні Вченої ради Криворізького державного педагогічного університету, протокол №8 від 11 березня 2004 р.

ПЕРЕДМОВА

Курс спеціальних історичних дисциплін належить до провідних навчальних предметів на історичних факультетах вузів в Україні. Він вивчається студентами – істориками першого курсу, коли відбувається процес формування основних категорій історичної науки. У Криворізькому державному педагогічному університеті забезпеченість студентів навчальними посібниками із зазначеного курсу останнім часом вирішується без проблем, хоча, на жаль, за рахунок використання не українських, а російських підручників.

Проте, часто в процесі роботи студенти відчують певні труднощі у тлумаченні спеціальних наукових термінів. Саме з метою подолання вказаних проблем і створено термінологічний словник “Спеціальні історичні дисципліни”. Він містить тлумачення приблизно 300 термінів з таких розділів курсу як “Палеографія”, “Хронологія”, “Сфрагістика”, “Геральдика”, “Метрологія”, “Нумізміка”, “Боністика”, “Ексцилографія”, “Фалеристика”.

При створенні словника використовувалися скорочення: англ. – англійська, араб. – арабська, гр. – грецька, італ. – італійська, лат. – латинська, нім. – німецька, пол. – польська, рос. – російська, тат. – татарська, фр. – французька, швед. – шведська мови.

Аверс (лат. *adversus* – звернений до) – лицевий бік монети або медалі.

Автентичність (гр. *authentikos*) – відповідність реальному, справжньому.

Акція (фр. *Action*) – цінний папір, що приносить дивідент, свідоцтво про участь його власника в акціонерному товаристві.

Акче (тур. *ak* – білий) – срібна монета Кримського ханства, яка карбувалась від XV ст. до 1725 р. і відповідала турецькому акче. На аверсі було зазначено ім'я хана, на реверсі – тамга, місце і дата емісії.

Алізаринові чорнила – чорнила, до складу яких входить алізарин – барвник, що надає їм фіолетового кольору. З'явилися у 1880-х рр.

Алтин (татар. *алти* – пість) – старовинна російська грошово-лічильна одиниця. Як одиниця грошової лічби дорівнював у кінці XIV ст. 6 денгам. Як монета був уперше відкарбований з міді у 1654 р. За Петра I карбування велося зі срібла. Згодом, у 40-х рр. XIX ст., відродився у вигляді мідної монети вартістю 3 копійки.

Алфавіт (від двох перших літер грецького алфавіту – “альфа” і “бета”) – сукупність літер, які прийняті у письмовій системі мови і розташовані у чітко визначеному порядку.

Аптекарьський фунт – найбільша одиниця серед мір аптекарської ваги, що була поширена в Росії з 1835 р. по 1899 р. Відповідно до Торгівельного статуту 1893 р. дорівнював 0,875 російського фунта (приблизно 358,3 г).

Аргіровула (гр. *argyros* – срібло та лат. *bull*a – металева кулька) – висла срібна печатка.

Аршин – міра довжини, що дорівнює вала 16 вершкам (71,12 см). Була поширена в Росії з XVI ст.

Асигнації (фр. *assignat*) – російські грошові папери, випущені вперше у 1769 р. для покриття видатків на війну з Туреччиною. Емісію та обмін проводили асигнаційні банки у Петербурзі та Москві. Всього за часів правління Катерини II було випущено асигнацій на суму близько 10 млн крб. Зростання їх емісії привело до падіння вартості. У 1796 р. асигнаційний карбованець

дорівнював 68 копійкам монетами. У 1843 р. асигнації було замінено повноцінними державними кредитними білетами. Анульовані у 1849 р.

Атрамент – назва чорнил в українських землях в період литовсько-польської доби.

Балканський орнамент – тип прикраси рукопису, поширений в українських землях у кінці XIV – на початку XVI ст. Його характерними особливостями були чіткі геометричні кола, що вплетені одне в одне, нескінчена вісімка, прямокутні ґрати, які утворюють складний без просвіту малюнок, схожий на килим. Деталлями наповнення такого орнаменту були перлини, ромби, крапки, хрестики, квадрати.

Банкнота (англ. bank-note – банківський папір) – банківські білети, один з різновидів кредитних грошей. В минулому були платіжними зобов'язаннями емісійних банків і підлягали оплаті після пред'явлення золотом чи сріблом. У зв'язку з цим банкноти набули особливої ознаки – повсюдного вільного обігу.

Бахрома – атрибут прапора, плетена прикраса, якою обшиваються края полотнища.

Берестяна грамота – давньоруські писемні пам'ятки, що являли собою надряпані на бересті тексти. Були поширені у північноруських землях у XI – XV ст.

Берковець – міра ваги, відома у східних слов'ян з давньоруської доби. Складалася з 10 пудів і дорівнювала 163,8 кг.

“Біла” дата – датування паперу за допомогою водяних знаків.

Біметалізм (лат. bi – два, metallum – метал) – одночасне використання в монетній справі двох благородних металів – золота та срібла.

Блазонірування – вміння “читати” герби, тобто встановлювати час і місце їх створення та родову належність.

Блоковане карбування – карбування монет з металу, що належить державі. Дас можливість одержання прибутків від виробництва монет виключно державі і уникнення перенасичення грошового ринку монетою.

Бони – паперові грошові знаки, інколи з гарантованим обміном на загальнодержавні банкноти, що випускаються банками, сільськими громадами, міськими магістратами, підприємствами і приватними особами. В минулому випускалися головним чином через нестачу розмінної державної монети.

Боністика – спеціальна історична дисципліна, основним об'єктом вивчення якої є бони.

Бочка (мірник) – одиниця виміру рідких тіл. Складалася з 40 відер і дорівнювала 4,9196 гектоліграм.

Брунька – одиниця міри ваги для зважування дорогоцінних металів. Була поширена у XVI – XVII ст. Становила 1/25 золотника (приблизно 0,17 г).

Булла (лат. *bullā* – кулька) – в період середньовіччя кругла металева печатка, якою скріплювали папські, імператорські та королівські акти.

Буллотерії – спеціальні щипці, за допомогою яких відбивалися вислі печатки.

Бунчук – військова регалія у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, під якими прикріплювалися китиці чи волосся з кінського хвоста. Запозичений козаками від турків, які використовували його замість прапора. Особливого поширення знайшов на Запорізькій Січі та Гетьманщині.

Варязький щит – в геральдиці трикутний щит з плавно вигнутими боковими сторонами.

Вексель (нім. *wechsel* – зміна, розмін) – письмове боргове зобов'язання певної форми, що надає його власнику право вимагати після визначеного терміну з боржника повернення зазначеної у векселі грошової суми.

Вексиллографія (лат. *vexillum* – прапор, гр. *grapho* – пишу) – спеціальна історична дисципліна, об'єктом вивчення якої є прапори.

Вексиллом – штандарт військових формувань стародавнього Риму, головним чином мані пул у кінноті. Мав вигляд палиці з поперечною перекладиною, до якої прикріплювався чотирикутний прапор.

Вержер (фр. papier vergé – смугастий папір) - в палеографії водяний знак на папері у вигляді поздовжніх ліній.

Верста – одиниця міри довжини, складалася у XIX ст. з 500 сажнів і дорівнювала 1,0668 км.

Вершок – одиниця міри довжини, яка дорівнювала 4,44 см.

Висла печатка - печатка, що підвішувалася до документів на шнурках.

Відбиток - слід, що залишався від матриці печатки на матеріалі (металі, віскі, сургучі, папері).

Відро – одиниця міри рідких тіл, що дорівнювала у XIX ст. 12,299 л.

Водяний знак (філігрань) – будь-яка прозора лінія, фігура, літера, отримана на аркуші паперу внаслідок торкання паперової маси з дротом дна паперової форми.

Вокалізаційно - звукове письмо – фонемо - графічна система, яка містить у собі графічні знаки, що передають як приголосні, так і голосні звуки.

Восьмина – одиниця міри сипких тіл. Знайшла поширення ще в Давньоруській державі. Складала 1/8 частину кадї (звідси і назва), що становило приблизно 28,67 кг.

Вохра – фарба природного походження жовтого кольору. Широко використовувалася внаслідок своєї невисокої ціни у книжковій мініатюрі.

Вруцелето – назва недільного дня у певному році, що позначена однією з перших семи літер давньоруського алфавіту (А – неділя, З – понеділок, С – вівторок, Е – середа, Д – четвер, Г – п'ятниця, В – субота, літери Б і Ж у Давній Русі не мали цифрового значення). Кожен рік вруцелето змінювався і переходив на наступну літеру (у високосному році через літеру). Таким чином за допомогою вруцелето можна було визначити день тижня для будь-якого числа місяця.

Гарнець – одиниця міри сипких тіл, запроваджена в Росії з 1835 р., що дорівнювала 3,279л.

Гема (лат. *gemma* – коштовний камінь, перлина) – різьблений камінь з твердих порід із опуклими (камея) та поглибленими (інтальо) зображеннями. У період феодальної роздрібненості Русі використовувалася як печатка посадових і приватних осіб.

Генеалогічне дерево – генеалогічна таблиця, складена у вертикальному вигляді. Дозволяє простежити родовід від одного з нащадків до предків.

Генеалогічний розпис – генеалогічний запис, за яким кожна згадана у родоводі особа отримує свій порядковий номер.

Генеалогія (гр. *genealogia* – родовід) – спеціальна історична дисципліна, основними завданнями якої є вивчення і складання родоводів, з'ясування походження окремих родів, сімей і осіб, вияв їх родинних зв'язків.

Геральдика (лат. *heraldus* – герольд) – спеціальна історична дисципліна, основним об'єктом вивчення якої є герби.

Геральдичні фігури – комбінація на щиті герба, яка виникає внаслідок різних сполучень основних ділень щита.

Герб (нім. *erbe* – спадщина) – особливий спадковий знак, укладене відповідно до законів геральдики поєднання фігур та предметів, що мають символічне значення і виражають певну історичну традицію.

Гербовий папір – в Росії з кінця XVII ст. папір з гербовим клеймом у вигляді російського герба, яке ставилося у верхньому правому кутку аркуша. У відповідності до розміру клейма папір різнився за своєю вартістю.

Германський щит – щит герба вигадливої вирізаної форми.

Глаголиця – одна з двох слов'янських азбук. Була поширена у X-XI ст. у південних та частини західних слов'ян. Від кирилиці відрізнялася складною графікою і тому поступово зникла з широкого вжитку.

Гномон – сонячний годинник. У буквальному розумінні – вертикальний стрижень, тінь від якого слугує для визначення добового часу.

Голова щита – геральдична фігура щита герба. Розташована у верхній частині щита і складає $2/7$ його довжини. Позначається використанням іншого кольору.

Гран (лат. *granum* – зерно) – найменша одиниця міри аптекарської ваги, що складає 1/16 г.

Графіті (італ. *graffito* – напис або малюнок, надряпаний на стіні) – давні написи побутового характеру, надряпані на твердій поверхні.

Гривенник – срібна російська монета номінальною вартістю 10 копійок, вперше відкарбована у 1699 р.

Гривна – грошова та лічильна одиниця, використовувалася на давньоруських землях у XI – XV ст. Мали поширення київські та новгородські гривні. Київські являли собою срібні зливки шестикутної форми вагою біля 160 г. Новгородські мали вигляд довгих (до 20 см) срібних брусків.

Григоріанський календар – сучасний календар, започаткований папською буллою папи Григорія XIII 5 жовтня 1582 р. У порівнянні з діючим до того часу юліанським календарем був більш досконалим, оскільки розходження календарного року з тропічним складало за ним лише 26 секунд. Проект реформи григоріанського календаря був розроблений італійським математиком та астрономом Алоїзієм Ліліо.

Гріш празький – монета грошового типу, карбування якої велося у Чехії у 1300-1547 рр. Загальна маса монети складала 3,955 г, вміст чистого срібла – 3,708 г. Гріш празький перебував на грошовому ринку багатьох країн Центральної і Східної Європи, де виконував функцію міжнародних грошей, в тому числі і в українських землях.

Грошова одиниця – вагова кількість благородного металу, яка є прийнятою у державі за масштаб цін.

Грошова система – законодавча організація грошового господарства та обігу, що передбачає певну єдність різних елементів грошового обігу.

Грошовий знак – знак вартості, що представляє в обігу золоті і срібні гроші.

Грошовий обіг – рух грошей у сфері обігу, їх функціонування як засобів обігу та платежу.

Гурт – ребро карбованої монети, її бокова поверхня. З метою попередження обрізання монети гурт може бути оброблений насічкою або написами.

Дванадцяті свята – дванадцять найбільших свят православного річного циклу. Їх знання дає можливість датувати події за церковним календарем.

Девальвація – офіційне зменшення металевого змісту грошової одиниці або зниження офіційного курсу валюти держави відповідно до золота, срібла чи іноземної валюти.

Девіз – короткий вислів, який характеризує певні принципи життя, поведінки, переконань власника герба. Міститься на стрічці під щитом. Колір стрічки і літер напису повинен відповідати основному кольору поля герба.

Демотичне (гр. *demotikos* – народний) письмо – єгипетське письмо, яке у VI ст. до н.е. прийшло на зміну ієратичного письма. На відміну від останнього демотичне письмо за рахунок певної схематизації написання графічних знаків значно прискорило темп письма.

Денарій – срібна монета вагою 1,6 – 1,7 г. Карбувалася у Польщі та Речі Посполитій з X по середину XVII ст.

Денга (деньга) – російська срібна, а згодом мідна монета. Карбування її почалося у Москві з кінця XIV ст. Спочатку мала масу біля 1 г високопробного срібла. Поступово була витіснена з обігу копійкою.

Дензнак (рос. *денежный знак*) – назва паперових грошових знаків, що випускалися в радянській Росії під час громадянської війни 1918-1920 рр.

Деномінація (лат. *denominatio* – перейменування) – зменшення (у 10, 100, 1000 і т.д. разів) номінальної вартості грошових знаків внаслідок проведення валютної реформи.

Десятина – одиниця міри площі, поширена на Русі з XVI ст. Розрізнялися казенна (1,09 га) і власницька (1,45 га) десятини.

Десяткова грошова система – грошова система, заснована на позиційному принципі системи лічби: за основу приймається число 10 і кожні 10 одиниць одного певного порядку становлять одиницю наступного, вищого порядку.

Дірхем (дірхам) – арабська срібна монета, запроваджена наприкінці VII ст. Початково маса монети становила 3,9 г, а вартість – 1/10 динара. Згідно з канонами ісламу, на дірхемі були відсутні зображення. Написи на монеті містили вислови з корану, датування, імена правителів. Найбільшого поширення дірхеми набули у IX –X ст., коли потрапили до грошового обігу на території Європи, в тому числі і в Давньоруській державі.

Доба – одиниця виміру часу, становить період обертання Землі навколо своєї вісі.

Доля – найменша одиниця міри ваги в Росії XVIII – XIX ст. Складала 1/96 золотника і дорівнювала 4,2657 г.

Донатива (лат. dono – дарую) – нумізматична пам'ятка, що випускалася для подарунків правителям держав та іншим привілейованим особам. Особливого поширення донативи знайшли у XVI – XVII ст. в Речі Посполитій.

Допоміжні історичні дисципліни – ще одна назва спеціальних історичних дисциплін.

Драхма – одиниця міри аптекарської ваги, складалася з 3 скрупулів і дорівнювала 3,732 г.

Дюйм – одиниця англійської міри довжини, поширена в Росії з XVIII ст. Складалася з 10 ліній і дорівнювала 2,54 см.

Електр – природний сплав золота і срібла, з якого карбувались найдавніші лідійські та іонійські монети.

Емісія (лат. emissio – випуск) – випуск в обіг, за дорученням власника прав випуску, монет, паперових грошей і банкнот.

Епіграфіка (гр. *epigraphé* – напис) - спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням давніх написів.

Епоха (гр. *epoche* – зупинка) – початкова точка відліку ери. Наприклад, епохою ери “від Різдва Христа” є мить народження Христа.

Ера – система літочислення вихідною точкою якої є епоха. В залежності від того, що являє собою епоха, ери поділяються на астрономічні (ера Калі в Індії), політичні (ера постконсулата в Римі) і релігійні (хіджра в мусульманському світі).

Есхатол (гр. *eshatos* – останній) – останній аркуш сувою.

Ермілік – грошова одиниця, яка перебувала в обігу на території Кримського ханства до його завоювання Росією. Вартість ермілика складала $\frac{1}{2}$ куруша, або 60 акче.

Ефимок – російська назва талера, який у значній кількості імпортувався у Росію протягом XVI – XVII ст. Використовувався переважно як сировина для виготовлення російських срібних монет, а також для виплати грошей іноземцям, які служили в Росії.

Заставка – в палеографії малюнок, що знаходиться під текстом, на початку окремої глави або сторінки.

Збірка – назва українських паперових грошових знаків-замінників, які випускалися керівництвом Організації Українських Націоналістів та загонами Української Повстанської Армії в повоєнний період.

Звіриний (тератологічний) стиль – стиль орнаменту, який прийшов на зміну візантійському стилю і був поширений на Русі у XIII – XIV ст. Для нього є характерним зображення поруч з реальними тваринами фантастичних істот, заміна рослинних і геометричних мотивів тератологічними комбінаціями.

Златник – перша золота монета, що карбувалася великим князем Київської Русі Володимиром Святославичем наприкінці X ст. Златник був подібним до візантійського соліда і важив 4,2 г. Припускають, що перша емісія монети була здійснена 988 р. з нагоди хрещення Русі.

Золотий паритет – встановлений державою і закріплений законом вміст чистого золота у грошовій одиниці країни.

Золотий стандарт – грошова система, за якої роль загального еквівалента відіграє золото, а в обігу перебувають золоті монети та грошові знаки, що вільно обмінюються на золото.

Золотник – одиниця міри ваги, поширена в українських землях з давньоруських часів. Складалася з 96 долей і дорівнювала 4,2657 г.

Зстав – місце скріплення двох смуг сувою.

Зшиток – складова частина рукописної книги. Один зшиток містив чотири аркуші, кожен з яких був зігнутий навпіл.

Ида (лат. idus) – у давньоримському календарі 15-е число (повний місяць) у довгих і 13-е число у коротких місяцях.

Ідеографічне (гр. idea – поняття, grapho – пишу) письмо – письмо, у якому кожен графічний знак (ідеограма) передає окреме поняття.

Ієратичне (гр. hieratikos – жрецький) – письмо Стародавнього Єгипту, яке набуло поширення у середині III тис. до н.е. Його появі сприяв початок використання папірусу, на якому текст писали очеретяним пензликом, що суттєво змінило саму форму написання ієрогліфів.

Ієрогліфи (гр. hieros – священний, glirhe – різьба) – окремі графічні знаки ідеографічного письма. Свою назву отримали внаслідок їх використання у Стародавньому Єгипті для монументальних написів на камені шляхом карбування.

Імперіал (лат. imperialis – імператорський) – золота монета, яку з перервами карбували в Росії з 1755 р. Номінальна вартість монети становила 10 рублів, маса – 11,6 г.

Індікт (лат. indictio – проголошую) – порядковий номер року в кожному проміжку часу у 15 років. Запроваджено римським імператором Діоклетіаном, за часів правління якого в імперії кожні 15 років здійснювалася переоцінка майна з

метою встановлення розміру податків. З Візантії порядок літочислення за індіктами прийшов на руські землі.

Індікціон (лат. *indiction* – проголошення) – проміжок часу в 15 років.

Ініціал (лат. *initialis* – початковий) – початкова літера, яка відкривала абзац в рукописній книзі, була за розміром більшою решти літер і відзначалася від них красивим оформленням.

Інтальо (італ. *intaglio* – різьба) – вирізане поглиблене зображення на коштовному камені. Використовувалося як печатка в епоху середньовіччя.

Іспанський щит – в геральдиці щит чотирикутної форми з плавню закругленою нижньою частиною.

Італійський щит – в геральдиці щит овальної форми.

Кавалер (фр. *cavalier* – вершник) – у фалеристиці особа, що нагороджена орденом.

Кадь – одиниця міри сипких тіл, яка була поширена на Русі з X по XVII ст. За підрахунками О.Нікітського дорівнювала у XVII ст. 229,32 кг.

Калам (гр. *kalamos* – очерет) – очеретяна паличка для письма.

Календа (лат. *calare* – проголошувати) – перший день кожного місяця в давньоримському календарі.

Календар (лат. *calendarium*) – система обчислення часу.

Камея – різьблений камінь твердих порід з опуклим зображенням. В період середньовіччя використовувався як печатка.

Канун – в давньоримському календарі день перед календами, нонами і ідами.

Карамса – прибор для письма, який складався із рамки з натягнутими на неї нитками. Використовувався в українських землях у XVI – XVII ст. для забезпечення паралельності рядків тексту.

Карбованець – 1\ українська назва російського рубля, 2\ грошова одиниця УНР, запроваджена у грудні 1917 р. Центральною Радою, 3\ грошова одиниця,

запроваджена в обіг на окупованих гітлерівськими військами українських землях, які входили до складу рейхскомісаріату “Україна”.

Каренсі (англ. currency) – засоби грошового обігу, які мають законну силу: гроші, валюта, золото тощо.

Кирилиця – одна з слов'янських азбук. Створена у другій половині IX ст. братами Кирилом та Мефодієм (за іншою версією їх учнями). Послужила основою для створення української, російської, білоруської, сербської азбук.

Кіновар – фарба червоного кольору природного походження, використовувалася в книжковій мініатюрі.

Кінцівка – геометричне розташування літер рукописної книги, яке завершувало текст.

Кінцівка щита – геральдична фігура щита герба. Розташована у нижній половині щита і складає $2/7$ його висоти. Позначається використанням іншого кольору.

Клепачі – загальна назва фальшивих монет, що вживалися на території Речі Посполитої у XVI – XVIII ст.

Клепсидра (гр. klepsudra – та, що краде воду) – у Стародавній Греції водний годинник, що складався з пристрою, звідкіля до посудини капала вода. Її рівень в посудині вказував час.

Кліпа (швед. klippe – обрізати ножицями) – назва всіх монет, що не мають круглої форми.

Крапка – англійська одиниця міри довжини, запроваджена до обігу в Росії у XVIII ст. Становила $1/10$ лінії і дорівнювала 0,254 мм.

Кредитний білет – державний грошовий знак, який приймався казною по всім платежам і в заклад по казенним підприємствам та поставкам. В Росії був запроваджений у 1831 р.

Криж – у вексиліграфії верхня ліва частина полотнища прапора, де розміщені символічні зображення – герби, емблеми.

Криптограма (гр. kryptos – таємний, gramma – запис) – тайнопис.

Кроква щита – геральдична фігура щита герба, що являє собою дві зустрічних перев'язі, які не досягли верхівки щита.

Кружка – одиниця міри рідких тіл, поширена в руських землях з XVI ст. Складалася з 25 чарок і дорівнювала у XIX ст. 1,537 л.

Кодекс (лат. codex – книга) – форма рукописної книги, що являє собою скріплені між собою зшитки аркушів.

Кожа – давньоруська назва пергамену.

Коло Місяця – в хронології порядковий номер року у 19-річному циклі.

Коло Сонця – в хронології порядковий номер року у 28-річному циклі.

Консонантно-звукове письмо – письмо, яке складається лише з літер, що передають приголосні звуки.

Контарь – одиниця міри ваги, поширена в руських землях з XVI ст. , складалася з 2,5 пудів і дорівнювала 40,95 кг.

Копа – лічильна одиниця, що дорівнювала 60. Була поширена з XIV ст. у країнах Центральної та Східної Європи, в т.ч. і в українських землях.

Копійка – державна російська монета, запроваджена в обіг у Московській державі внаслідок грошової реформи Олени Глинської 1534 р. Дорівнювала 1/100 рубля. У XVI ст. маса монети дорівнювала 0,68 г срібла.

Корогва – церковний прапор, який кріпився верхньою частиною полотнища за горизонтальну поперечину.

Корона – в геральдиці необов'язковий елемент герба. Розташовувався над або під щитом герба. В російській геральдиці розрізняли княжі, графські, баронські та дворянські корони.

Корчага – давньоруська одиниця міри рідких тіл. За деякими даними дорівнювала 12,38 л.

Крона австро-угорська – грошова одиниця Австро-Угорської імперії. Запроваджена грошовою реформою 1892 р., під час якої країна перейшла до золотого монометалізму. Карбувалися золоті монети номіналом 10, 20, і 100 крон.

Куна – грошова одиниця Київської Русі. Назва походить від шкірки куніци, яка до початку монетного обігу у східних слов'ян відігравала важливу роль у їх торгівлі з Арабським Сходом. У XI ст. куна дорівнювала 1/25 гривні, у XII – XIII ст. 1/50 гривні.

Куфічні монети – арабські дірхеми, на яких за допомогою “куфі” – особливого стилю арабського письма – позначалися імена правителів. Були поширені в давньоруській державі з кінця VIII ст.

Лабарум (лат. *labarum*) – бойовий штандарт військових формувань Стародавнього Риму.

Лазур – фарба блакитного кольору природного походження. Використовувалася у книжковій мініатюрі.

Ласт – одиниця міри ваги, поширена в руських землях з XVI ст. Складалася з 72 пудів і дорівнювала 1179,36 кг.

Легенда – в нумізматиці напис на монеті.

Лігатура (лат. *ligare* – зв'язувати) – домішок металів до сплаву з благородними металами для надання сплаву більшої міцності або для його здешевлення. Вміст лігатури у сплаві визначається пробой. Найоптимальнішим співвідношенням лігатури є для золота 9:1 (900-та проба), для срібла 5:1 (833-тя проба).

Лікоть – одиниця міри довжини. В давньоруській державі дорівнювала відстані від ліктьового суглоба до кінця витягнутого середнього пальця. Зникає з використання у XVI – XVII ст.

Лінія – одиниця міри довжини англійського походження. Набула поширення в Росії у XVIII ст. Складалася з 10 крапок і дорівнювала 2,54 мм.

Лігорей – система тайнопису, яка передбачає заміну одних літер кириличного алфавіту іншими. Виняток складали лише всі голосні, твердий та м'який знаки, літери “зело” і “фіта”, які залишалися незмінними.

Лот – одиниця міри ваги німецького походження. Набула поширення в Росії з XVIII ст. Складалася з 3-х золотників і дорівнювала 12,797 г.

Лукно – давньоруська одиниця міри сипких тіл. Її метрологічне значення остаточно не з'ясовано. За підрахунками Д.Прозоровського лукно містило 24-25 кг вівса.

Мантия – в геральдиці необов'язковий елемент герба. Являє собою оксамитове, підбите хутром горностая полотнище, що виходить з-під корони. В російській геральдиці мантия зустрічається лише в княжих гербах.

Марки-гроші – еквівалент розмінної монети. Використовуються державою за надзвичайних умов в разі нестачі необхідної кількості металу. В Росії були запроваджені до обігу в період Першої світової війни у 1915 р.

Матриця – у сфрагістиці штамп, що залишає відбиток. Раніше матриці печаток виготовлялися з твердого матеріалу – каменю, дерева, металу, кістки. В епоху нового часу поширення набуло використання м'якого матеріалу – каучуку, гуми.

Медаль – металевий знак, як правило з двобічним зображенням. Одні медалі виступають як нагорода, інші випускаються на честь певної події або ювілею.

Медальєрика – спеціальна історична дисципліна, основним об'єктом вивчення якої є медалі і медальні серії.

Метал герба – метал, за допомогою якого складається герб. В геральдиці використовуються лише два метали – золото і срібло. Згідно до правил теоретичної геральдики їх забороняється накладати один на одного.

Метонів цикл – в хронології 19-річний цикл, запроваджений давньогрецьким астрономом Метоном у V ст. до н.е. Метонів цикл – це найменший проміжок часу, протягом якого можна співвіднести тропічний рік і синодальний місяць. 19 тропічних років дорівнюють 235 синодальним місяцям з отріхом у 0,087 доби (2,1 години).

Метрична (гр. metron – міра) система мір (десятькова система) – сучасна міжнародна система мір. Вперше запроваджена у Франції у 1790 р. У 1875 р. на Міжнародній конференції в Парижі 17 держав (в т.ч. і Росія) підписали

Метричну конвенцію. Реально в Російській імперії метрична система була допущена до використання у 1899 р. В радянській Росії була запроваджена декретом РНК РСФРР від 11 вересня 1918 р. “Про запровадження Міжнародної метричної системи мір і ваги”. З 1 січня 1927 р. в СРСР існує як єдина система мір.

Основними одиницями метричної системи мір є: довжини – метр, площі – ар, обсягу рідких і сипких тіл – літр, ваги – грам. Решта одиниць встановлюються за допомогою коефіцієнту 10.

Метрологія (гр. metron – міра, logos – знання) – спеціальна історична дисципліна, об’єктом вивчення якої є міри довжини, площі, обсягу, ваги в їх історичному розвитку.

Мініатюра (гр. minium – кіновар) – живописне зображення, яке прикрашало та ілюструвало середньовічну рукописну книгу.

Місяць – одиниця виміру часу. В хронології виділяють календарний місяць та синодальний місяць як період часу між двома однаковими фазами Місяця.

Молівдовула (гр. molybdos – свинець) – срібна висла печатка.

Монета – злиток металу певної форми, маси, проби та вартості, який є узаконеним засобом обігу. Назва походить від імені богині Юнони Монети (наставниці). Металеві гроші, які карбувалися на монетному дворі при храмі Юнони Монети, почали називати в Римі, а згодом і в інших країнах монетами.

Монетна конвенція (лат. conventio – договір) – угода декількох держав або монетних сеньйорів про створення єдиної монетної системи.

Монетна регалія (лат. regalis – те, що належить королю) – монопольне право держави на карбування та випуск монети.

Монетна система – сукупність монетних номіналів однієї валютної системи.

Монетна стопа – кількість монет, яка випускалась з певної кількості металу. Монетну стопу можна було збільшити, тобто карбувати з певної

кількості металу менше монет, або зменшити – карбувати більше монет з цієї ж кількості металу.

Монетний привілей – надання монетним сеньйорам права карбування монет і визначення їх характеру на певній території.

Монетний сеньйор – особа, що має право на карбування монети.

Монометалізм (гр. monos – один, єдиний) – грошова система, за якої роль загального еквівалента відіграє один з дорогоцінних металів. Виділяють монометалізм золотий і монометалізм срібний.

Намет – необов'язковий елемент герба, що являє собою прикрасу у вигляді віньетки, що виходить з-під шолома. Його верхній край міг бути будь-якого кольору, крім золотого і срібного, а нижній, навпаки, – лише золотого або срібного.

Нашоломник – необов'язковий елемент герба, що являє собою певну фігуру (найчастіше тварини), яка виходить зверху з шолома або корони.

Негеральдичні фігури – комбінація на щиті герба, яка виникає внаслідок різних сполучень основних ділень щита. До негеральдичних належать будь-які фігури крім голови щита, кінцівки, стовпа, пояса, перев'язі, крокви.

Ногата (араб. наката – сортувати монети, вибирати кращі з них) – арабська срібна монета, водночас грошова одиниця, що разом з куною, резаною і векшею входила до грошової системи Київської Русі. Металевий еквівалент ногати дорівнював 2,5 г срібла.

Номінали (лат. nominalis – іменний) – позначення вартості на монетах та банкнотах.

Нона – у давньоримському календарі сьомий день у чотирьох довгих місяцях або п'ятий в решті восьми, тобто дев'ятий день до повного місяця. Нони приблизно співпадали з першою чвертю фази Місяця.

Нумізматика (гр. nomisma – монета) – спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням монет.

Обвідка – у вексиліграфії смуга по краю полотнища прапора, що різниться від нього кольором.

Облігація (лат. obligatio – зобов'язання) – різновид цінного паперу, що надає його держателям задалегідь визначений прибуток.

Обол (гр. obolos – чотиригранний стержень) – срібна, а згодом мідна монета у Стародавній Греції (1/6 драхми). Маса срібного аттичного обола становила 0,73 г.

Орден (лат. ordo – розряд) – почесний знак відзнаки за військові та громадські заслуги, що має, як правило, кілька ступенів. Основними елементами ордена є орденська зірка та орденська стрічка.

Орнамент (лат. ornamentum – прикраса) – в палеографії художньо оформлена прикраса рукописної книги.

Паєрок – в уставному письмі знак, за допомогою якого відокремлювалися слова в тексті.

Палеографія (гр. palaios – давній, grapho – писати) – спеціальна історична дисципліна, основним завданням якої є зовнішня критика письмових рукописних джерел.

Палімпсест (гр. palimpsest – знову скребти) – рукопис, текст якого написаний на поверхні пергамену, що вже використовувався. Первісний текст у таких випадках зіскрібався.

Паперові гроші – паперові грошові знаки. В Росії були запроваджені указом Катерини II від 29 грудня 1768 р.

Папір – матеріал для письма, основою якого є переважно рослинні волокна. Виник у II ст. в Китаї. До Європи папір потрапив через арабів і з XIV ст. почав виготовлятися в Італії.

Папірус – матеріал для письма, що складався із кількох шарів очеретяних стрічок, які склеювалися між собою. Монополістом з виготовлення папірусу вважається Стародавній Єгипет, де він набув поширення з III тис. до н.е.

Пергамен (від назви м. Пергам) – матеріал для письма, що виготовлявся із шкіри тварин (як правило, телячої або баранячої). У Східному Середземномор'ї набув поширення з II ст. до н.е., коли в Пергамі була удосконалена технологія його виготовлення. Саме на пергамені писалися давньоруські літописи.

Перев'язь щита – геральдична фігура, що утворюється іншим кольором в 1/3 довжини щита по діагоналі.

Печатка – основний об'єкт дослідження сфрагістики. Складається з матриці, яка містить зображення та текст, і відбитку.

Південнослов'янський півустав – різновид півуставного кириличного письма, поширений в українських землях у XV ст. внаслідок еміграції з Балкан під тиском турецького завоювання православного населення.

Півустав – історичний тип кириличного письма, що прийшов на зміну уставу. Був поширений в українських землях у XIV – XVI ст.

Піктографія (лат. pictus – написаний фарбами, гр. grapho – пишу) – найдавніший за часом тип письма, яке передавало інформацію за допомогою малюнків та умовних знаків, які не набули сталого характеру.

Плуг – давньоруська одиниця міри площі. Ретроспективним шляхом встановлено, що плуг дорівнював більш пізнім 8 десятинам.

Пляшка – одиниця міри рідких тіл, що складалася у XIX ст. з двох сороковок і дорівнювала 0,6149 л.

Половник – давньоруська одиниця міри сипких тіл, що складалася з двох чвертей і дорівнювала приблизно 114,66 кг.

Полтинник, полтина – грошова одиниця Московської Русі. У XIII – XVI ст. являв собою розрубаний на дві половини рубль. У 1699 р. в Росії було розпочато карбування срібного полтинника. Наприкінці XIX ст. назва “полтинник” зчезає, а номінал монети позначається у копійках – “50 копійок”.

Полушка – грошова одиниця Росії у XV – поч. XX ст. Дорівнювала ¼ копійки.

Понтюзо (фр. pontuseaux – вертикальний) - в палеографії водяний знак на папері у вигляді вертикальних ліній.

Поприце – давньоруська одиниця міри довжини, що дорівнювала версті.

Почка – одиниця міри ваги, поширена в руських землях у XII – XV ст. Складала 1/25 золотника і дорівнювала 0,17 г.

Пояс щита – геральдична фігура, що виділяється іншим кольором в центрі поля щита по горизонталі в 1/3 довжини щита.

Прапор – постійна належність, символ держави, нації, організації або окремої особи, що є основним об'єктом вивчення вексиліографії.

Прикладна печатка – печатка, легенда якої відбивається на документі. Прикладні печатки витіснили в Європі вислі печатки протягом XIV – XVI ст.

Природні одиниці виміру часу – одиниці виміру часу, тривалість яких визначається за допомогою руху астрономічних тіл (доба, синодальний місяць, сонячний рік).

Проба (лат. proba – випробовую, оцінюю) – зміст чистого дорогоцінного металу у сплаві, з якого карбуються монети.

Протокол (гр. protos – перший, kollao – клею) – перший аркуш сувою.

Псування монети – зменшення за рішенням органів державної влади маси або проби монети при збереженні її номінальної вартості.

Пуд – одиниця міри ваги, що складалася у XIX ст. з 40 фунтів і дорівнювала 16,38 кг.

П'ядь – давньоруська одиниця міри довжини. Згадується у літописах з XII ст. Її розмір коливався в межах 19-23 см.

Рахункова грошова одиниця – грошова одиниця, що використовується при лічбі, але не має реального втілення у конкретній монеті.

Рахункова система – співвідношення номіналів в одній грошовій системі. Розрізняють кварталну (1:2:4:8), децимальну (1:10:100:1000) та доудецимальну (1:3:6:12) рахункові системи.

Реальна ера – ера, за якою в основу літочислення покладена реальна історична подія.

Ревальвация (лат. re- назад, фр. evaluation – оцінювати) – підвищення золотого змісту грошової одиниці або підвищення валютного курсу грошової одиниці даної країни щодо золота або іноземної валюти.

Реверс (лат. reversus – повернутий назад) – зворотний бік монети або медалі.

Ремедіум (лат. remedium – засіб проти чого-небудь) – межа допустимого відхилення фактичної маси монети від законодавчо встановлених показників. Для золотих монет ремедіум становить 2,5 на 1000, а для срібних – 10 на 1000.

Репудіация – відмова населення приймати знецінені інфляційними процесами грошові знаки, повернення до натурального обміну або обрахування цін та платні у золоті або іноземній валюті.

Резана – одна з давньоруських грошових одиниць. Коли назва “куна” поширилась на арабський кубічний дірхем, який був еквівалентом вартості шкірки куниці, тоді еквівалент частини (обрізка) куни стали називати резаною. Куна і резана існували паралельно, але поступово відлік грошей на куни став більш поширеним.

Рік тропічний – проміжок часу між двома послідовними проходженнями центру диска Сонця через точку весняного рівнодення. Його тривалість складає 365,2421988 діб або 365 діб 5 годин 48 хвилин 46 секунд.

Рубль – грошова одиниця Росії. Термін “рубль” виник у Новгороді у XIII ст. і став назвою новгородської гривні. Його маса відповідала у XV ст. ваговій одиниці у 204,7 г, з якої карбувалося 200 монет. Після грошової реформи 1534 р. рубль залишився лічильною одиницею, але в ньому містилося 100 реальних монет – копійок.

Сажень – одиниця міри довжини, відома в давньоруських землях з XI ст. У XIX ст. складалася з 3-х аршинів або 7 футів і дорівнювала 213,36 см.

Свинцеве білло – неорганічна фарба. Використовувалася для створення книжкових мініатюр давньоруської рукописної книги.

Седмиця – давньоруська назва тижня.

Село – давньоруська одиниця міри площі. Складалася з 2-х плугів і дорівнювала (за різними системами підрахунку) від 10 до 16 більш пізніх десятин.

Сигілографія (лат. sigillum – печатка, гр. grapho – пишу) – інша назва сфрагістики.

Силабічне (гр. syllable – склад) **письмо** – історичний тип письма, де окремий графічний знак означає певний склад слова. Силабічним було ієратичне письмо Стародавнього Єгипту, шумерське та асирійське письмо. Сьогодні до силабічного письма належать японська кана, корейська кунмун, ефіопське письмо.

Синодичний (гр. synodos – з'єднання) **календар** – календар, в основу якого покладено рух Місяця навколо Землі. Основною одиницею часу в такому календарі є синодичний місяць, який дорівнює 29,53 доби або 29 днів 12 годин 44 хвилини 2,8 секунди. Синодичним є сучасний мусульманський календар.

Сінь – негеральдична фігура, яка являє собою намет, що міститься під мантиєю держаного герба.

Складове письмо – інша назва силабічного письма.

Скоропис – історичний тип кириличного письма, який прийшов на зміну півуставу на межі XV – XVI ст. Для скоропису характерними є розкутість у написанні літер, порушення графіки письма та його індивідуалізація.

Скріпа – підпис автора рукописного сувою у місці скріплення двох аркушів з метою запобігання можливої підробки.

Скрупул – одиниця міри аптекарської ваги, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 20 гранів і дорівнювала приблизно 1,24 г.

Сонячний календар – календар, в основі якого лежить рух Землі навколо Сонця. Основною одиницею виміру часу такого календаря є тропічний рік. Вперше виник у Стародавньому Єгипті у IV тис. до н.е.

Сороковка – одиниця міри рідких тіл, що складалася у XIX ст. з 2,5 чарок і дорівнювала 0,3047 л.

Сотка – інша назва чарки.

Срібляник – наукова назва перших срібних монет, які кабувалися в давньоруській державі у кінці X – на початку XI ст.

Стер (гр. stereos – кубічний) – у метричній системі одиниць одиниця міри обсягу дров. Дорівнює кубу із сторонами по 1 м кожна.

Стиль (гр. stylos – паличка) – кістяна, пізніше – металева паличка для письма, якою у Стародавньому Римі писали по поверхні дерев'яної таблички, вкритої воском.

Стопн щита – геральдична фігура, яка на щиті виділяється іншим кольором по вертикалі в центрі і становить 1/3 ширини щита.

Сувій – форма рукописної книги у вигляді скріплених між собою та згорнутих в рулон аркушів. У діловодстві Росії сувої використовувалися до XVII ст.

Сфрагістика (гр. sphragis – печатка) – спеціальна історична дисципліна, основним об'єктом вивчення якої є печатки.

Тезаврація (гр. thesaurus – скарб) – приватне нагромадження золота та інших дорогоцінних металів як скарбу.

Телятина – давньоруська назва пергамену.

Тератологічний (гр. teras – чудовисько, logos – знання) **орнамент** – поширений у XIII – XIV ст. книжковий орнамент. Його характерними особливостями були втрата заставкою правильної геометричної форми та використання зображень різноманітних фантастичних істот.

Тигель – посудина для плавлення сплавів монетних металів.

Тиждень – одиниця виміру часу, яка складається із 7 діб. Вперше фіксується у Стародавньому Вавілоні. Походження тижня остаточно не з'ясовано, хоча є припущення, що воно пов'язане із зміною фаз Місяця.

Титло – графічний знак в кириличному письмі, за допомогою якого відбувалося скорочення слів. У такому випадку голосні літери випускалися, а над словом ставилося титло.

Уборок – давньоруська одиниця міри сипких тіл. З'ясувати її метрологічне значення на сьогодні ще не вдалося.

Унція – одиниця міри аптекарської ваги, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 8 драхм і дорівнювала 29,86 г.

Устав – найдавніший історичний тип кириличного письма. Був поширений в давньоруських землях у XI – XIV ст. Для уставного письма характерними були: чітке каліграфічне накреслення літер, які були розташовані перпендикулярно до рядка, однаковість їх висоти та ширини, відсутність проміжку між словами.

Фалеристика (гр. *falarov* – металеві прикраси) – спеціальна історична дисципліна, основним об'єктом вивчення якої є ордени.

Фальцювання (нім. *falzen* – згинати) – згинання матеріалу для письма з метою зменшення формату рукопису.

Фігура щита – у геральдиці комбінація, яка виникає внаслідок сполучення основних поділів щита герба. Розрізняють геральдичні і негеральдичні фігури. Останні поділяються на природні, пугучні та легендарні.

Фіктивна ера – ера, за якою в основу літочислення покладено легендарну, фіктивну дату. Такою була, наприклад, давньоримська ера “від створення міста”.

Філігрань (лат. *filum* – нитка, *granum* – зерно) – водяні знаки на папері.

Фінікійський алфавіт – перша в світі за часом виникнення фонемографічна система письма. Була створена фінікійцями у кінці II тис. до н.е. Алфавіт складався з 22-х графічних знаків. Послужив основою формування грецького письма.

Фініфть – емаль, що накладається на поверхню щита герба. У теоретичній геральдиці використовуються фініфти п'яти кольорів – червоного, блакитного, зеленого, пурпурного і чорного.

Фоліант (лат. folium – лист, аркуш) – рукописна книга форматом в розгорнутий аркуш.

Фонетичне (гр. phone – звук) письмо – історичний тип письма, в якому кожний графічний знак означає окремий звук.

Форма щита – контури, зовнішній вигляд щита герба. У теоретичній геральдиці розрізняють французький, іспанський, варязький, італійський та германський щити.

Формат (лат. forma – зовнішність) рукопису – розмір рукописної книги.

Французький щит – щит герба чотирикутної форми із загостренням знизу у середині.

Фунт – одиниця міри ваги, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 32 лотів і дорівнювала 409,512 г.

Фут – одиниця міри довжини, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 12 дюймів і дорівнювала 30,48 см.

Харатъя – давньоруська назва пергамену.

Хіджра (араб. hidgra – втеча) – епоха мусульманської ери, пов'язана із втечею Мухаммеда до Медіни (622 р.), де була заснована перша мусульманська община.

Хрест – негеральдична фігура герба, яка утворюється шляхом перетинання двох геральдичних фігур.

Хризовула (гр. chrysos – золото, лат. bulla – металева кулька) – висла, відбита на золоті печатка.

Хризографія (гр. chrysos – золото, grapho – пишу) – текст рукопису для написання якого використовується розчин золота.

Хронологія (гр. chronos – час, logos – знання) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає системи літочислення та історію їх розвитку.

Хутро герба – хутро, яке використовується при створенні гербів. Теоретична геральдика допускає до вжитку лише хутра білки та горностає.

Чарка – одиниця міри рідких тіл. Була поширена в Росії у XVI – XIX ст. Складалася у XIX ст. з 2-х шкаликів і дорівнювала 0,123 л.

Чверть – одиниця міри сипких тіл, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 8 четвериків і дорівнювала 2,0991 гектолітри.

Червінець – російська назва іноземних золотих дукатів, головним чином голландського карбування. Перший червінець, який відповідав стандарту золотого дуката (3,48 г), був випущений в Росії у 1701 р.

Четверик – одиниця міри сипких тіл, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Складалася з 8 гарнців і дорівнювала 26,239 л.

“Чорна” дата – проставлена на папері дата його виготовлення.

Шаг – розмінна грошова одиниця УНР. Дорівнювала ½ копійки.

Шкалик – одиниця міри рідких тіл, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Дорівнював 0,0615 л.

Шолом – необов’язкова частина герба. В разі використання шолом містився над щитом. В російській геральдиці розрізняли шоломи округлої форми (західноєвропейський) і гострокінцевої (руський).

Штандарт – прапор в кавалерійських підрозділах. В Росії був запроваджений у 1731 р.

Штемпель – фабричний знак сліпого тиснення паперу. В Росії знайшов поширення з 1829 р.

Штоф – одиниця міри рідких тіл, поширена в Росії у XVIII – XIX ст. Дорівнювала 2 пляшкам і становила 1,2299 л.

Штучні одиниці виміру часу – у хронології одиниці виміру часу, що не пов’язані з рухом астрономічних тіл (секунда, хвилина, година, декада тощо).

Щит – основна частина герба, яка влючає в себе основне інформаційне навантаження щодо його власника.

Щигодержателі – природні або легендарні фігури, які підтримують щит з бокових сторін.

Юліанський календар – календар, запроваджений в Римі у 46 р. до н. е. з ініціативи Юлія Цезаря. Був розроблений александрійським математиком Созигеном. Значно упорядкував облік часу. Відставання юліанського року від тропічного становила лише одну добу на 126 років.